

Kristina Mačiulytė

PAMOKSLAS XVIII A. ANTROSIOS PUSĖS LDK VISUOMENĖJE

XVIII a. antrosios pusės politinio ir kultūrinio gyvenimo pokyčiai išryškino naujus visuomenės poreikius. Reformų būtinybę taip pat rodė stiprėjanti Bažnyčios kritika. Kaip Saksų valdymo palikimas vertintas bendras moralės susilpnėjimas, tradiciškai bajorų puoselėtų vertybių – doros ir tėvynės meilės – sunykimas¹. Publicistikoje, grožinėje ir daktinėje literatūroje buvo griežtai kritikuojamas dvasininkų luomas: jų nutolimas nuo Evangelijos pavyzdžių, tinkamo išsilavinimo ir pasirengimo atlikti dvasininko funkcijas trūkumas, materialinių poreikių tenkinimas, nepotizmas. Ypač kandžiai buvo atsiliepiama apie kontempliatyvius ordinus, kurie laikyti nenaudingais tiek Bažnyčiai, tiek valstybei². Labiau pabrėžiant visuomeninę Bažnyčios funkciją, o ne dvasinę jos misiją, buvo pripažįstami tik visuomenei naudingi ordinai, t.y. tie, kurie rūpinosi ligoninėmis, mokyklomis ir pan. Prie „apsišvietusių“ ordinų buvo priskiriami pijorai, teatinai, jėzuitai, misionieriai, vertinama karitatyvinė bonifratrų, rokitų, šaričių veikla. XVIII a. LDK buvo įkurti 128 nauji vienuolynai (iš viso jų buvo 329), ir šis laikotarpis vertinamas kaip didžiausio vienuolynų išaugimo bei jų klestėjimo metas³. Nepaisant anksčiau minėto požiūrio į vienuolius tendencijų, Apšvietos epochoje plėtėsi tiek senųjų, tiek naujų vienuolijų tinklas (pvz., senosios observacijos karmelitų buvo įkurti net 24 nauji vienuolynai⁴; pabrėžiama kontempliatyvaus basųjų karmelitų ordino karitatyvinė ir šviečiamoji veikla⁵). Buvo smarkiai išplėstas pijorų, misionierių

¹ Magdalena Ślusarska, „Oświeceniowe modele biskupa, plebana i parafii. Kontynuacja czy zmiana tradycji?“, in: *Dwór, plebania, rodzina chłopska: Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*, pod red. Magdaleny Ślusarskiej; Towarzystwo im. Stanisława ze Skarbimierza, Warszawa: DiG, 1998, p. 37.

² *Ibidem*, p. 37.

³ Viktoras Gidžiūnas, „Vienuolijos Lietuvoje XIII–XX amžiuje“, in: *Lietuvos Katalikų Mokslo Akademijos metraštis*, t. 5, 1970, p. 280, 287.

⁴ *Ibidem*, p. 280.

⁵ Tojana Račiūnaitė, *Vizijos ir atvaizdai: Basųjų karmelitų palikimas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 82–83.

vienuolynų ir mokyklų tinklas, tačiau gausiausi tiek vienuolynų, tiek narių skaičiumi iki pat ordino panaikinimo 1773 m. liko jėzuitai⁶.

Vis dėlto Apšvietos epochoje idealiu dvasininku buvo laikomas ne vienuolis, bet klebonas (tiksliau – kaimo klebonas⁷), o į parapijas buvo stengiamasi skirti kunigus pasauliečius. Vertindamas kunigų pasauliečių ir vienuolių pamokslus, Apšvietos tyrinėtojas Lesławas Gruszczyński pabrėžia, kad vienuolių pamokslai neturėjo tokio ryškaus intelektualinio polėkio, dominavo provincijoje ir išlaikė vėlyvajam Barokui būdingą mentalitetą, tematiką bei stilistiką⁸. Tačiau XVIII a. antrojoje pusėje iš esmės pasikeitė ir klebono vaidmens samprata. Jis buvo traktuojamas ne tik kaip ganytojas ir mokytojas, bet ir kaip monarchiją remiantis valstybės tarnautojas⁹. Tinkamai parengti parapijų klebonai tapo svarbia atrama įgyvendinant karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio numatytą valstybės reformų programą, kuri sutapo su religinio gyvenimo pakilimu.

Palankios sąlygos šviečiamosios minties sklaidai buvo sudarytos Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio ir Plocko vyskupo Mykolo Jurgio Poniatovskio aplinkoje. I. Masalskis, gavęs didžiausią pagal teritoriją vyskupiją (1772 m. jos plotas buvo 226 000 km² ir sudarė 29% visų 18 Respublikos vyskupijų teritorijos¹⁰), pirmiausia ėmėsi administracinių reformų, kurių tikslas buvo pagerinti sielovados darbą, užtikrinti glaudesnius ryšius tarp tikinčiųjų ir kunigų¹¹. Katalikų Bažnyčios atsinaujinimui įtakos turėjo popiežiaus Benedikto XIV (1740–1758) nubrėžta reformų kryptis, jo akcentuotas Biblijos mokymas, bažnytinių ceremonijų paprastumas ir nuosaikumas, cenzūros sušvelninimas, o pastoracinėje srityje – vizitacijų svarba¹². Kitas reikšmingas aspektas – tai mokslo pasiekimų ir kai kurių Apšvietos elementu pri-

⁶ Viktoras Gidžiūnas, *op. cit.*, p. 280.

⁷ Janusz Stanisław Pasierb, „Religijność polskiego Oświecenia“, in: *Przegląd katolicki*, 1984, 22 lipca, p. 3.

⁸ Lesław Gruszczyński, „Kaznodzieje polskiego Oświecenia jako elita intelektualna“, in: *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica 22: Kultura elit w XVIII w.*, 1985, p. 64–65.

⁹ Stanisław Litak, *Od Reformacji do Oświecenia: Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994, p. 124.

¹⁰ *Ibidem*, p. 148–149.

¹¹ Eligijus Raila, „Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katalikiška apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė“, in: *Kultūros istorijos tyrinėjimai*, sudarė Vytautas Berenis, t. 3, Vilnius: Gervėlė, 1997, p. 94–95.

¹² *Ibidem*, p. 93.

pažinimas¹³, atvėręs kelią naujovėms mokymo srityje. 1774 m. M.J. Poniatovskis parengė naują 3 metų teologijos studijų programą Plocko vyskupijai (*Ratio studiorum seminariis Dioecesis Plociensis praescripta*), kurioje, be religinių dalykų, taip pat buvo įtraukti ir pasaulietiniai: matematika, geometrija, architektūra. Nauja buvo ir tai, kad kiekvieną dalyką turėjo dėstyti atskiras profesorius, kompetentingas savo srities žinovas¹⁴. 1788 m. vysk. I. Masalskis studijų programą dar papildė visuotinės istorijos, prigimtinės teisės ir prancūzų bei vokiečių kalbos paskaitomis¹⁵. 1790 m. buvo parengtas projektas, siūlantis suvienodinti mokymo sistemą visose mokyklose, taip pat ir seminarijose, jei tam pritartų vyskupai, tačiau jo įgyvendinimui sutrukdė Trečiasis Respublikos padalijimas¹⁶.

Minėtos mokymo programos, skirtos visapusiškam dvasininkų parengimui, turėjo esminės įtakos jų funkcijos visuomenėje sampratai. Reikia pasakyti, kad Europoje šis procesas nebuvo vienakryptis. Pavyzdžiui, anksčiausiai laisvos minties proveržį patyrusioje Prancūzijoje jau XVIII a. antrojoje pusėje pasigirdo raginimų grįžti prie itin siauros dvasininkų rengimo programos. 1760–1765 m. Paryžiuje buvo išleista eudistų kongregacijai priklausančio kunigo, Reno dvasinės seminarijos direktoriaus François Hyacinthe'o Sevoy (1707–1765) knyga *Dvasininkų pareigos (Devoirs ecclésiastiques; vertimas į lenkų k. Obowiązki osób stanu duchownego, 1795)*, kurios viena dalių, įvardijama kaip rekolekcijų diena, yra skirta dvasininkų švietimo klausimams. Pabrėždamas mokslų svarbą ir netgi teigdamas, kad dvasininkui geriau būti mažiau pamaldžiam negu neapsišvietusiam, nes mažai pamaldus kenkia tik sau, o nepakankamai išsilavinęs – religijai¹⁷, knygos autorius išvelgia pasaulietinių mokslų pavojų ir ragina atsidėti vien tiems dalykams, kurie padėtų geriau suvokti Šv. Raštą¹⁸. Nors bažnytinius mokslus prancūzų dvasininkas įvardija kaip „neaprėpiamus“ – susijusius su žmogiškais ir dieviškais dalykais, įvairiomis laikų perspektyvomis, vis dėlto jis kreipia žvilgsnį vien į tiesiogiai su kunigo

¹³ Stanisław Litak, *op. cit.*, p. 122.

¹⁴ *Ibidem*, p. 166.

¹⁵ Janusz Stanisław Pasierb, *op. cit.*, p. 3.

¹⁶ *Ibidem*, p. 3.

¹⁷ François Hyacinthe Sevoy, *Obowiązki osób stanu duchownego [...]*, przez księdza P. Gniewczyńskiego na polski język przełożone, t. 3, cz. 2, W Łowiczu: W drukarni JO Księcia Jmci Prymasa Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, 1795, p. 174.

¹⁸ *Ibidem*, p. 200.

pareigomis susijusias disciplinas, nereikalingomis pripažindamas visą pasaulietinę literatūrą, filosofiją, fiziką, matematiką, geometriją ir pasaulietinę retoriką, „arba tegu ir nepasaulietinę, tačiau aukštojo stiliaus ir įmantrią“¹⁹.

Bažnyčios atsinaujinimo procesas, vertinamas kaip Tridento Susirinkimo reformų tąsa²⁰, buvo reikšminga atsvara sekuliarinėms epochos tendencijoms. Tai buvo proga naujai įvertinti dvasininkų funkcijas parapijose, susijusias ne tik su liturginėmis apeigomis, bet ir su kitomis kasdienio gyvenimo praktikomis. Atkreiptas dėmesys į klebonų žiniai pavestus archyvus ir bibliotekas, skatintas jų aktyvumas organizuojant parapinių mokyklų darbą, steigiant gailėstingąsias brolijas, rūpinantis prieglaudomis ir t.t. Ypač akcentuoti kaimo gyventojų poreikiai: jiems dvasininkas turėjo būti tarpininkas tarp kaimo bendruomenės ir žemvaldžio, klebono pareiga buvo rūpintis kaimiečių dvasiniais ir materialiniais reikalais, propaguoti racionalesnio ūkininkavimo būdus bei stengtis iš esmės pakeisti žemvaldžių ir baudžiavinių valstiečių santykius, grindžiant juos tarpusavio sutartimi. Žymus Vilniaus pamokslininkas, misionierius Vilhelmas Kalinskis, 1779 m. kreipdamasis į Pavlovo respublikos (dab. Merkinė) valstiečius, kuriems buvo suteikta asmens laisvė (t.y. teisė pasirinkti poną), įkurta savivalda, pabrėžė jiems reikalingo mokslo – „kaip čia žemėje gyventi protingai ir patogiai“ – reikšmę:

Be šito mokslo žmogus gyvena kaip neprotingas padaras: nežino, ko atėjo į šį pasaulį, nežino, kaip jam elgtis, kaip savo išsireikalauti, kaip ateities reikmėms apsirūpinti, kaip apsisaugoti nuo būsimų negandų, kaip protingai ir patogiai gyventi; jis mano, jog tik tam gimė, kad būtų varomas į darbą, kad gyventų varge ir mirtų iš vargo.

Kaip tik toks mokslas yra reikalingas jums, Pavlovo valsčionys, kuriuos jūsų ponas yra apdovanojęs laisve! Būdami laisvi, patys galite tvarkyti savo reikalus, savo turta. [Jūsų] ponas, išvedęs jus į gero ūkininkavimo kelią, nurodęs jums tinkamiausius jo būdus, sudaręs su jumis sutartį, surašęs jums įstatus, kurių naudą kasdien patiriate, teikė jums tuo daugiau laisvės, kuo daugiau apšvietos įgydavote.²¹

¹⁹ *Ibidem*, p. 198.

²⁰ Magdalena Ślusarska, *op. cit.*, p. 40.

²¹ Vilhelmas Kalinskis, „Kalba apie laisvę“, iš lenkų k. vertė Audrė Kubiliūtė, in: *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos: XVIII amžiaus antroji pusė, parengė Loreta Jakonytė, Audrė Kubiliūtė ir kt., (Iš senosios Lietuvos literatūros)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 169–170.

Minėtas iniciatyvas palaikę dvasininkai pasisakė už geresnes valstiečių gyvenimo sąlygas, jų poreikius atitinkantį švietimą bei ėmėsi praktiškai įgyvendinti šias idėjas, taip prisidėdami prie naujų visuomeninių santykių kūrimo, pagrįsto asmens ir jo atliekamo darbo vertės pripažinimu. Taip pat buvo organizuojamos diskusijos spaudoje, kurių iniciatorius buvo vysk I. Masalskis. 1770 m. leidinyje *Wiadomości Warszawskie* jis paskelbė tris temas konkursui, apie kurias informavo ir *Gazety Wileńskie* priedas *Suplement* (1770 m. sausio 6 d., Nr. 1). Trečiąją temą – apie kaimiečiams reikalingus mokslus – gvildeno ir skirtą apdovanojimui pelnę žymus fiziokratizmo idėjų propaguotojas Abiejų Tautų Respublikoje, pijoras Antonis Popławskis („Zdanie na podaną w roku 1770 do rezolucji kwestię następującą: jakie nauki należałoby dawać kmiotkom, tej tak szacownej części społeczeństwa ludzkiego, a tak u nas upodlonej“; „Nuomonė apie 1770 metais spęsti pateiktą šį klausimą: kokių mokslų reikėtų valstiečiams, tokiai garbingai žmonių visuomenės dalelei, pas mus taip paniekintai“). Popławskis, daug dėmesio skyres Respublikos ekonomikos ir politikos klausimams, pabrėžia valstiečių atliekamo darbo svarbą visos valstybės gerovei ir nurodo būtinybę plėtoti jų luomą atitinkantį švietimą. Valstiečiams reikalingi mokslai: tai – skaitymas, rašymas, tikyba, aritmetika, žemdirbystės ir labiausiai paplitusių ligų gydymo žinios²². Paliesdamas daug tuo metu aktualių klausimų (baudžiavinių valstiečių beteisiškumo, nesuinteresuotumo savo darbu ir nesudaromų galimybių siekti geresnių rezultatų), autorius taip pat pripažįsta sunkumus, kurie iškyla norint pakeisti visuomenėje įsisenėjusius įpročius ir giliai protuose įsišaknijusias nuostatas²³. Šviečiant valstiečius, anot Popławskio, svarbus vaidmuo turi tekti parapinėms mokykloms ir parapijose dirbantiems dvasininkams (ne tik klebonui, bet ir vikarui bei jiems gelbstintiems vienuoliams). Prie šio projekto įgyvendinimo skatinami prisidėti vyskupai ir koliatoriai, pabrėžiama vadovėlių rengimo būtinybė²⁴. Popławskis taip pat dalyvavo 1773 m. Edukacinės komisijos surengtame konkurse (jo parengtas mokyklų reformos projektas išspausdintas 1775 m.

²² A[ntoni] P[opławski], „Zdanie na podaną w roku 1770 do rezolucji kwestię następującą: Jakie nauki należałoby dawać kmiotkom, tej tak szacownej części społeczeństwa ludzkiego, a tak u nas upodlonej“, in: *Zbiór niektórych materii politycznych*, W Warszawie: W drukarni J.K. Mci i Rzeczypospolitej u ks. ks. Scholarum Piarum, 1774, p. 136–144.

²³ *Ibidem*, p. 120.

²⁴ *Ibidem*, p. 152–164.

Varšuvoje). Nemažai jo siūlytų idėjų neliko be atgarsio, o nuomonė apie valstiečių švietimą dar kartą aktualizuota 1776 metais, kurie Bažnyčios buvo paskelbti Jubiliejiniaisiais. Jo mintys vietomis kone ištisai perrašytos garsiajame Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus pamoksle „Apie ponu priedermę mylėti pavaldinius dėl jų sielų“, kuris sulaukė daug audringesnės visuomenės reakcijos nei prieš šesetą metų parašytas tekstas.

Ivairaus pobūdžio raštuose buvo kuriamas idealaus kunigo, gebančio suderinti savo dvasinį pašaukimą su kasdienio gyvenimo rūpesčiais, paveikslas. 1793 m. Vilniuje buvo išleistas vadovas dvasininkams *Kunigas, Dievo tarnas ir sielų ganytojas, arba Kunigo klebono laiškas savo broliui kunigui su trumpu kunigo ir sielų ganytojo priedermių rinkiniu (Kapłan sługa Boży i pasterz dusz czyli List księdza plebana do księdza brata swego zamykający w krótkim zebraniu obowiązki kapłańskie i pasterza dusz)*, kuriame sakoma, kad klebonas, „kaip geriausias savo avelių tėvas, be dvasinių [...] mokslų ir nurodymų dėl jų amžinosios laimės, dar privalo jiems duoti praktinius nurodymus dėl jų žemiškos gerovės: tai, kas reikalinga išlaikyti kūno žvalumą, sveikatą; [kas padėtų] gerai, tvarkingai ir darbščiai vesti ūkį etc., [palaikyti] ramybę, taiką, meilumą, žmoniškumą etc. tarp kaimynų, įprastą namų, drabužių, valgio etc. švarą“²⁵. Greta nurodymų dvasiniam gyvenimui (būtinybės atlikti sąžinės sąskaitą, medituoti, skaityti religinę literatūrą ir t.t.), skiriamas dėmesys ir kitų gebėjimų lavinimui. Palankiai vertinami pasaulietiniai mokslai (iškalba, matematika, filosofija ir kt., kurie „kunigui nekenkia“²⁶), o ši nuostata sutvirtinama šv. Augustino ir daugelio kitų žymių Bažnyčios tėvų bei daktarų pavyzdžiu.

Atskiuro tyrimo reikalingas dalykas yra pamokslų ir periodikos santykis XVIII a. antroje pusėje. Apšvietos tyrinėtojas L. Gruszczyński daro prielaidą, kad pamokslininkų kalbos sulaukdavo didesnio atgarsio visuomenėje nei intelektualio pasaulietinio pobūdžio publicistika²⁷. Lenkų mokslininkai, nurodydami šią „konkurenciją“, taip pat stengėsi įvertinti skaitančiosios visuomenės galimybes, t.y. gana siaurą skaitytojų ratą²⁸, kintantį pamokslų pobūdį, jų artimumą publicistikai

²⁵ *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz czyli List księdza plebana do księdza brata swego zamykający w krótkim zebraniu obowiązki kapłańskie i pasterza dusz*, cz. 2, W Wilnie: W drukarni ks. ks. Bazyliańców, 1793, p. 209.

²⁶ *Ibidem*, cz. 1, p. 32.

²⁷ Lesław Gruszczyński, *op. cit.*, p. 61.

²⁸ Andrzej Jerzy Zakrzewski, „Kształtowanie opinii publicznej w XVIII w. na przykładzie działalności kaznodziejskiej Michała F. Karpowicza (1744–1803)“, in: *Przegląd Humanistyczny*, 1978, Nr. 12, p. 56.

(tyrinėtojo Wiesława Wilko net siūlomas „religinės publicistikos“ terminas²⁹) bei gebėjimą pasiekti įvairius visuomenės sluoksnius. Kita vertus, galima išvelgti ir tam tikrų „bendradarbiavimo“ apraiškų: spaudoje (remtasi 1770–1792 m. *Gazety Wileńskie* numeriais): buvo nuolat informuojama apie pamokslininkų kalbas įvairių iškilnių metu (Tribunolo sesijų, Vilniaus akademijos organizuojamų renginių ir kitomis progomis). Atskirą grupę sudaro laidotuvių pamokslai ir kalbos Bažnyčios organizuotų iškilnių metu, pvz., tokios, kaip pasakotoji į vizičių bažnyčią Vilniuje įnešant šventųjų kankinių Adaukto ir Viktorijos relikvijas³⁰. Pranešimuose apie tai paprastai nurodomas ne tik autorius, bet ir pamokslo tema, o kai kuriais atvejais pateikiama netgi trumpa anotacija. Esama pranešimų ne tik iš Lietuvos (dažniausiai Vilniaus), bet ir iš Varšuvos (pvz., 1770 m. rūmų pamokslininko pareigas ėjusio jėzuito Sebastiano Lachowskio kalbos). Publicistikoje užfiksuota svarbi informacija apie kai kurias neišspausdintas ir vien iš šio šaltinio žinomas kalbas: 1787 m. rugpjūčio 4 d., Nr. 31 pranešama apie Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus kalbą, pasakytą Vilniaus akademijoje apsilankius apaštaliniam nuncijui Ferdinando Maria Saluzzo, 1789 m. sausio 24 d., Nr. 4 – apie M.P. Karpavičiaus Akademijoje skaitytą pranešimą, kuriame svarstomas pirminės ir žmogui įgimtos kalbos klausimas, Senojo Testamento kalba bei slavų tautų kalbos pradmenys. Išsamiai išdėstyta tema, anot publikacijos autoriaus, sukėlusį visuotinį pasitenkinimą. Laikraštyje esama informacijos ir apie tuos pamokslininkus, kurie nepaliko gausaus rašytinio palikimo, tačiau ėjo svarbias pareigas, buvo žinomi visuomenėje: 1787 m. gruodžio 1 d., Nr. 48 išsamiai pristatytas Vilniaus akademijos profesoriaus, laisvųjų menų ir filosofijos daktaro Augustino Tomaševskio (Tomaszewski) „Pamokslas apie filosofijos ir religijos dvasios vienybę“ („Kazanie o jedności ducha filozofii i religii“), kuris buvo pasakytas lapkričio 25 d. minint Stanislovo Augusto Poniatovskio karūnacijos metines (pamokslas neišspausdintas).

Apšvietos epochoje iš esmės pasikeitė pamokslininko funkcija. Tolsiant nuo Barokui būdingo teatrališkumo, pamokslininko žodis imamas suvokti nebe kaip „*Theatrum mundi* atgarsis, bet kaip valstybės, visuomenės užduočių vykdytojas“³¹. Pamokslininkas dabar apeliuoja

²⁹ Wiesław Wilk, *Z pogrnicza literatury i przepowiadania: Szkice i teksty*, Sandomierz: Wydawnictwo diecezjalne, 1993, p. 16.

³⁰ *Addytament do Gazet Wileńskich*, 1781, 26 maja, p. [1–2].

³¹ Artūras Tereškinas, „Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose“, in: *Senosios literatūros žanrai*, (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 1), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1992, p. 111.

ne į kosmines, fantastines jėgas, bet į sveiką protą ir patirtį, kurią lemia natūralūs žmogaus prigimties polinkiai ir reikmės³². Pamokslo pobūdis didžia dalimi priklauso nuo adresato poreikių bei interesų, tai akcentuojama įvairaus pobūdžio teoriniuose veikaluose, pastoraciniuose laiškuose ir t.t. Vysk. I. Masalskio nurodymuose pamokslininkams, kurie išspausdinti leidinyje *Kunigas, Dievo tarnas ir sielų ganytojas* (1793), sakoma: „Kalba ir pamokymas turi visuomet atitikti laiko, vietos aplinkybes, klausytojų poreikius, supratimą ir [būti] naudingi. Todėl moralės stokojančios bereikšmės panegirikos, amplifikacijos [priemonės] arba tuščios retorinės puošmenos neturi būti naudojamos pamoksluose paprastiesiems žmonėms“³³. Kaimo gyventojams skirtuose pamoksluose buvo raginama vengti sudėtingų filosofinių klausimų, nežinomų autorių citavimo nepaaiškinant, kas tokie jie yra, reikalaujama nurodyti Šventojo Rašto citatas. Siūloma paisyti adresatui būdingo mąstymo, jam priimtino stiliaus ir t.t.; kaip sektinas pavyzdys nurodomas trumpas, aiškus, išraiškingas minties dėstymas, neperkrautas lotyniškais intarpais³⁴. Šis reikalavimas iš esmės atliepia apie XVIII a. vidurį pijo-ro Stanisławo Konarskio pradėtos retorikos reformos principus, apibendrintus veikaluose „Apie taisytinas iškalbos ydas“ (*De emendandis eloquentiae vitiis*, 1741) ir „Apie meną gerai mąstyti, būtiną gebėjimui gerai kalbėti“ (*De arte bene cogitandi ad artem dicendi bene necessaria*, 1767). Jis taip pat yra užsiminęs apie sumanytą, pasitelkus bažnytinės iškalbos besimokančius studentus, atskirai ir plačiau aptarti pamokslus³⁵, bet šis uždavinys, atrodo, liko neįgyvendintas. Kitas svarbus knygos *Kunigas, Dievo tarnas ir sielų ganytojas* nurodymų punktas, pabrėžiantis pamokslo sąsajas su sakytine kultūra, yra reikalavimas kalbėti ne iš rašto, bet iš atminties, „iš širdies ir įsitikinimo“, geriau trumpai, negu pernelyg ilgai³⁶. Pamokslai ir pamokymai privalo trukti ne ilgiau kaip pusvalandį, „o dalykų atranka, aiškus jų dėstymas ir nauda klausytojams turi atlyginti nenaudingos kalbos, keliančios liūdesį ir nuobodulį, užuot patraukusios ir pamokiusios, ilgumą“³⁷. Pri-

³² *Ibidem*, p. 111.

³³ Ignacy Massalski, „Przepis nasz dla kaznodziejów“, in: *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz*, cz. 1, p. 71.

³⁴ *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz*, cz. 2, p. 2–4.

³⁵ Stanisław Konarski, „De arte bene cogitandi ad artem dicendi bene necessaria, 1767 – O sztuce dobrego myślenia koniecznej dla sztuki dobrej wymowy“, in: Idem, *Pisma wybrane*, oprac. Juliusz Nowak-Dłużewski, t. 2, Warszawa: PIW, 1955, p. 103.

³⁶ *Kapłan sługa Boży i pasterz dusz*, cz. 2, p. 5.

³⁷ Ignacy Massalski, *op. cit.*, p. 70.

trūkus laiko pamokslui parengti, siūloma perskaityti pasirinktą ištrauką iš religinio turinio knygos³⁸. Dar vienas gana retas, bet vis dėlto pasitaikantis reiškinys buvo ne klausytojams, bet iškart spaudai parengti pamokslai.

Pamąstymai apie sakyklose skelbiamą Dievo žodį, dvasininko santykį su tikinčiųjų bendruomene nuolat įsiterpia ir į pačius pamokslų tekstus. Troškūnų klebono bernardino Kiprijono Lukausko (apie 1752–po 1798) *Pamoksluose* šie klausimai aptariami pasitelkiant įvairius palyginimus, iš kasdienės patirties atpažįstamus pavyzdžius. Pabrėždamas pamokslų reikalingumą tikintiesiems, nes tai yra būdas pažinti Evangelijos paslaptis, dvasininkas taip pat nurodo ypatingą bažnyčioje skelbiamo žodžio galią. Pamokslininko dera klausyti kaip per žmogų kalbančio Dievo, nes „žodžiai mūsų žmoniški yra [...] kaipo vėjas ir garas, kursai ausyse atsiliepia ir žūsta, bet Žodis Dievo yra kaipo bausis kūjis, kursai ing širdį klabina“³⁹. Tačiau nepakanka tik išklausyti pamokslą, svarbiausia – gyventi pagal jį, prieš tai apsvačius, „pergromulavus“ kunigo pasakytus žodžius: „Taip tada ir jūs darykit, kada ant ganyklos išganos dūšių jūsų ateinat, sugrįžusis ing namus pergromulkit tai, ką girdėjot ir giliai ing širdį ir atmintį įleiskit. Nes kaipo galvijo ženklas yra didžias, jog nesveikas, kada negromula, taip tada ženklas tikras yra, jog tas ne jokios naudos iš klausimo žodžio Dievo neatneša, kursai to, ką girdžia, nepergromula, nesvarsto širdy ir ing širdį neįleidžia“⁴⁰.

Reikšmingas Apšvietos akcentas – teorinių formuluočių ir praktinių užmojų dermė. Pamokslininko skelbiamas žodis taip pat turėjo tapti svarbiu paskatinimu pozityviai veiklai: „Noras ir pastanga tapti naudingais kraštui turi būti visų mokslų, ypač bažnytinių, ir pamokslų tikslas; nuoširdi meilė visiems bendrapiliečiams ir artimiesiems, tarpusavio pagalba, patarnavimas ir gelbėjimas, ramus sugyvenimas ir prisidėjimas prie kito laimės. Šie dalykai, kadangi ypač rekomenduoti ir įsakyti Kristaus religijos, pamokslininkų turi būti dažniausiai ir rūpestingiausiai mokomi bei skelbiami“⁴¹. XVIII a. antrojoje pusėje buvo dedama daug pastangų, siekiant suaktyvinti pastoracinę veiklą

³⁸ *Kaplan sługa Boży i pasterz dusz*, cz. 2, p. 5.

³⁹ Kiprijonas Lukauskas, „Pamokslas 9. Iš trečio prisakymo Dievo. Apie šventimą dienų šventų“, in: *Pamokslai*, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 103.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 103.

⁴¹ Ignacy Massalski, *op. cit.*, p. 69–70.

provincijose, tačiau menkai težinoma, kaip tai atsispindėjo pamokslininkų kalbose⁴², juolab realybėje. Išlikę Vilniaus vyskupijos kurijos dokumentai rodo, kad I. Masalskis skatino misijų pamokslininkus dominikonus skelbti ne vien religines tiesas, bet ir propaguoti aktyvią ūkinę veiklą, aptarti žemdirbystės, daržininkystės bei sodininkystės naudą, priminti pareigą taisyti kelius ir statyti tiltus. Taip pat misijų metu dvasininkai turėjo priminti svarbiausią tėvų pareigą – leisti vaikus į parapiškas mokyklas⁴³.

XVIII a. visuomenėje buvo puoselėjami dviejų tipų pamokslai: parapijiečiams skirti katechetiniai (juose, anot tyrinėtojo Mieczysława Brzozowskiego, dominavo gana sausas tikėjimo ir moralės tiesų dėstymas⁴⁴) ir teminiai, pratešę bei naujais akcentais papildę LDK plėtotą religinių raštų tradiciją. Apšvietos epochoje buvo ypač išplėstos pamokslų panaudojimo politiniams-visuomeniniams tikslams galimybės. Siekiant sustiprinti karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio pozicijas ir užtikrinti sėkmingą numatytų reformų realizaciją bei tokiu būdu užkirsti kelią Rusijos įtakai, sakykla tapo svarbia instancija formuojant viešąją nuomonę⁴⁵. Tačiau dvasininkijos, kuri iki pat Respublikos gyvavimo pabaigos išliko aktyvi politinio gyvenimo dalyvė bei vertintoja, pozicija nebuvo vieninga⁴⁶.

Ieškant naujų būdų sutelkti visuomenės jėgas, didžiausias dėmesys buvo nukreiptas į smulkiuosius bei vidutiniuosius bajorus, ilgainiui

⁴² P.vz., Jurgio Lebedžio knygoje „Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime“ (Vilnius, 1976) pateikiami rankraščiniai lietuviškų XVIII a. pamokslų pavyzdžiai dažnai apibūdinami kaip neįdomūs, neoriginalūs; amžiaus pabaigoje gerokai suprastėja jų kalba (p. 37, 52). Šioje knygoje pabrėžiamas K. Lukausko pamokslų vertingumas tiek turinio, tiek kalbos atžvilgiu (p. 40).

⁴³ *Protocollum Actorum Curiae [...]*, 1781 VII 12, 1785 IX 12, VUB RS, F 57, b. 553–1413, b. 553–1414. Taip pat remtasi: „Wstęp“, in: Wilhelm Kaliński, *Dziennik 1787–1788*, oprac. Łukasz Kurdybacha, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968, p. XV.

⁴⁴ Mieczysław Brzozowski, „Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI–XVIII)“, in: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1975, p. 406. Panaši situacija buvo ir Mažojoje Lietuvoje, kur katechizacija buvo suvokiama kaip svarbi religinio švietimo forma. Žr.: Paul Konschel, *Beiträge zur Geschichte der Predigt des Pietismus in Ostpreußen*, Königsberg i. Pr.: Druck von Emil Rautenberg, 1917, p. 17 ir kt.

⁴⁵ Andrzej Jerzy Zakrzewski, *op. cit.*, p. 55.

⁴⁶ Baro konfederacijos metu išryškėjusias skirtingas dvasininkijos laikysenas, vienu vyskupų trėmimus, o kitų sėkmingą kopimą karjeros laiptais yra tyrinėjęs istorikas Władysławas Konopczyński. Žr.: Władysław Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1991, p. 19, 744.

apimant vis platesnius visuomenės sluoksnius, t. y. miestiečius ir valstiečius. Reformistinių idėjų skleidėjais buvo pasirinkti dvasininkai, kurių pažiūros nesikirto su oficialiu Bažnyčios mokymu, o politinės pažiūros buvo artimos karaliaus numatyta programai⁴⁷. Į tai buvo atsižvelgiama skiriant beneficijas ir vyskupijas, tvirtinant dvasininkus seimo ir Tribunolo pamokslininkų pareigoms, finansuojant pamokslų leidybą ir t.t.

Apšvietos epochoje deklaruota minties laisvė iš esmės pakeitė požiūrį į įprastas taisykles ir autoritetus. Pokyčiai retorikos moksle išlaisvino kalbą iš nusistovėjusių šampų, tam tikrų kultūros stereotipų. Baroko tekstas, sutelktas daugiau ties išraiška, o ne turiniu, formavo uždara ir sustingusį pasaulio vaizdą⁴⁸ (ypač tai tinka epochos pabaigos kūriniais). XVIII a. į literatūros tekstus įsiveržusi realybė prisodrina juos naujų prasmų. Tai išreiškė bendrą epochos tendenciją – perėjimą nuo idėjos, tezės prie aktualijų⁴⁹. Ši nuostata turėjo įtakos ir griežtų žanro reikalavimų saistomiems pamokslams, kurie, ypač teminiai pamokslai, gerokai nutolo nuo įprasto kanono, įtraukdami į savo refleksijos lauką istorinio laiko iškeltas problemas. Amžiaus pabaigoje pasikeitus politinei situacijai, buvo sąmoningai siekiama atriboti sakyklą nuo politinių įvykių vertinimo, sustiprinta cenzūra, atrinkti pavyzdiniai tekstai, kuriais turėjo sekti kiti pamokslininkai (pvz., 1838 m. Vilniuje išleisti Kameneco vyskupo Marcino Białobrzeskio ir Lvovo kanauninko Andrzejaus Filipeckio pamokslų rinkiniai visiems bažnytiniais metams⁵⁰).

Iteikta 2004 12 01

Parengta 2004 12 02

⁴⁷ Andrzej Jerzy Zakrzewski, *op. cit.*, p. 56.

⁴⁸ Janusz Andrzej Drob, *Trzy zegary: Obraz czasu i przestreni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998, p. 31.

⁴⁹ Pierre Barrière, *La vie intellectuelle en France du XVIe siècle à l'époque contemporaine*, Paris: Éditions Albin Michel, 1974, p. 327.

⁵⁰ Apie šias knygas buvo informuota specialiame leidinyje, kuriame taip pat išspausdintas specialus Vilniaus vyskupo Andriaus Benedikto Klungevičiaus aplinkraštis, bei patvirtinta, kad minėtus pamokslus atidžiai perskaitė ir įvertino Vilniaus dvasinės akademijos profesoriai Jonas Skydelis ir Antanas Fijalkovskis. Žr.: *Zbiór kazań wzorowych: Biskup Białobrzeski i ks. kan. Filipecki* (wyjątek z *Wizerunków*, t. 24), Wilno: Zawadzki, 1838.